

GRAD PAG – TIPOLOŠKA OSOBITOST UZ NAŠU OBALU*

Mate SUIĆ
Zagreb

UDK 949.75:711.4 Pag
Prethodno priopćenje

Primljeno: 24. VIII. 2000.

U ovom radu autor, s arheološkog i povjesničarskog stajališta, sažima svoja dosadašnja istraživanja i poglede o starom gradu Pagu.

U *Radovima Instituta za povijest umjetnosti 3-6, Zagreb 1982.*, objavljeni su materijali sa simpozija o Jurju Dalmatincu. Razumljivo je da su sudionici skupa, posebno oni iz naše zemlje (bilo ih je nekoliko i iz Italije), očekivali da će se na skupu pojaviti i više referata koji obrađuju sudjelovanje odnosno nesudjelovanje Jurja Dalmatinca pri osnivanju novoga Paga. Ta se očekivanja nisu ostvarila. Pojavila su se samo dva priloga, jedan iz pera A. Deanović (str. 101) i drugi iz pera M. Suića (str. 203). U svoje sam izlaganje uklopio nekoliko užih kulturnohistorijskih i arheoloških problema, koji se ne mogu sigurno odvojiti od djelovanja Jurja Dalmatinca na otoku Pagu, o kojemu postoji vrlo složna tradicija, ali – nažalost – ne i odlučni dokazi. Moje izlaganje objavljeno je kao sažetak u nekoliko tematskih cjelina, dok sam u knjizi *Pag* više uopćavao i reproducirao izlaganja glavnih referenata. Kako se vidi iz tih mojih tekstova, a i iz nekih drugih, vrijednost je tih napisa što su ponovno aktualizirali djelovanje Jurja Dalmatinca u izradi plana novoga grada na novome položaju. Vrlo je vrijedan doprinos Ane Deanović, čiji je rad naslovljen “Juraj Matejev Dalmatinac, graditelj utvrda”. Odmah ćemo se pridružiti mišljenjima mnogih sudionika da je taj rad vrlo kvalitetan i veoma potreban, jer se u njemu ne rješava samo pitanje utvrda novoga Paga, nego pitanje fortifikacija toga vremena uopće. Posebno bismo izdvojili one rezultate priloga A. Deanović koji govore o manjoj debljini nekih dijelova zidina novoga grada. To je mišljenje veoma vrijedno jer se zadržava na jednom primjeru koji se može i objasniti. U prvom je redu faktor smještaja novoga grada koji je *natura loci* daleko povoljniji no što je bio onaj na gradini u starome gradu. Ne možemo apodiktički tvrditi da je Juraj bio taj koji je izabrao teren za smještaj novoga Paga. Koliko znamo,

* Ovo nije ni rasprava, ni sinteza ni vodič – ovo je zbir razmatranja o gradu Pagu, o kojemu se priprema zasebna knjiga sa standardnim bibliografskim aparatom.

Pažani su i ranije, prije doseljenja, vodili rasprave o tome da li će se novi Pag premjestiti na obalu otoka s druge strane gdje bi bio povezan svim važnijim morskim putevima. Prevladala je ipak tendencija da se novi grad podigne na drugoj strani, gdje se nalaze gradske solane, vinogradi građana i pašnjaci za njihovu stoku. Lako je utvrditi da je izbor bio posve opravdan, i da je naselje na drugoj, sjevernoj strani bilo daleko zaštićenije od zadarskih vojnih intervencija.

Grad je podignut na lokaciji – ocjednom terenu, na položaju koji se u ranom srednjem vijeku spominje kao *Istam*. Prevlaka je novo naselje štitila od napada i osvajanja, širokim prolazom mora između uvale Solana i velike Paške vale. U to vrijeme Pag je već bio i formalno stekao pravni status samostalne gradske općine, koja je u vrlo kratkom vremenu ustrojila sva tijela gradske samouprave, uključujući i gradsko Veliko vijeće. U vijeće su ušli imućni građani, a po njihovim imenima zaključujemo da su to odreda bili članovi uglednih hrvatskih obitelji. Kao što se to ranije dogodilo drugim dalmatinskim komunama, Veliko je vijeće u Pagu doskora bilo zatvoreno. Popunjavalo se uglavnom nasljednim pravom.

Koliko je premještaj trajao i koliki su bili izdaci za njegovo izvršenje, te tko je osigurao potrebna sredstva, teško je utvrditi. Teško bi se moglo prihvatiti da su Pažani iz svojega staroga grada prenosili građevni materijal, bilo kamen, bilo drvo. To se moglo uspješno obaviti jedino ako pretpostavimo da se materijal prenosio morskim putem iz suprotnog podvelebitskog kraja s kojim su Pažani i prije održavali intenzivne veze. Zahvaljujući tome, kako ćemo vidjeti, a i zbog drugih razloga, nova urbanistička formacija izrasla je takoreći na dušak u relativno kratkome vremenu. Ona pokazuje veliku ujednačenost u svim elementima izgradnje kuća i javnih građevina. To je odlika mladoga Paga, koja i u pogledu tipologije stambenih objekata, javnih zgrada itd. pokazuje veliku ujednačenost, što smo u svoje vrijeme definirali kao jedan neizbrisivi pečat demokratičnosti i jednakosti stanovnika novoga Paga.

Mnogo je problema koje treba rješavati, pa će oni dati više svjetla pitanjima osnutka novoga Paga. Nažalost, usprkos vrlo vjerojatnoj tezi da je Juraj Dalmatinac sudjelovao u planiranju grada i u projektiranju nekih javnih građevina, još uvijek tu tezu ne možemo dovesti ni do najopreznijeg povijesnog zaključka.

Kako bi se moglo dogoditi da naš Juraj, rođen i odgojen u Zadru, gradu antičkoga nasljeđa koje je tako očevitno, nije već iz svoje mladosti ponio ideju planiranoga grada s odlikama koje je Zadar do njegova vremena još sačuvao? Pogotovo teško možemo zamisliti da Juraj, koji se toliko istakao u svom vremenu, upravo u planiranju i izgradnji fortifikacija ne bi barem savjetom i prijedlozima pomogao kad se radilo o gradu koji je sa Zadrom imao vrlo tijesnih dodira, nažalost više neprijateljskih negoli prijateljskih. Poznato je da je Venecija u našim starim dalmatinskim komunama štitila i poticala pučane, koji su vodili političke, a ponekad i fizičke sukobe s gradskim patricijatom.

Sol je veličina i nevolja Paga. Za nju je Venecija bila i te kako zainteresirana, te joj je pogodovala napeta atmosfera i u Pagu. Stoga je Zadar, kažu, četrnaest puta nasilno svrgnuo mletačku upravu. Međutim, sada – u vrijeme gradnje novoga Paga – te su borbe prestale, jer prodajom Zadra i Dalmacije Veneciji na početku XV. stoljeća Zadar se prema

Veneciji ponaša kao i Pag, odnosno Venecija prema Pagu i Zadru vodi podjednaku politiku.

Nema sumnje da se tu mogu raspoznati svi elementi koji su vezani uz gradnju novoga grada na djevičanskome terenu u vrijeme kad na tlu Italije, posebno u Toskani, niču nove teorije i nova ostvarenja koja su našim ljudima bila itekako dobro poznata. Razmatranjem planiranih gradova, posebno njihove planimetrije, mnogi zapravo završavaju istraživanje novih urbanih središta. To, međutim, metodološki nije opravdano. Zadar jest planirani grad, nastao za cvata rimske arhitekture u Augustovo doba, i sačuvao je tijekom srednjega vijeka planimetrijske odlike koje pripadaju antičkoj kulturnoj baštini u pogledu rasporeda prostora, mreže komunikacija, tipologije građevinskih objekata, posebno stambenih i dr. Njegova mreža građevina poštuje posebne module koji se reproduciraju, ali što se tiče komunikacije dekadama imaju gotovo jednaku vrijednost kao i kardi. Ako pogledamo planimetriju Paga (poslije “Jurjeve intervencije”), u prvi mah vidimo da se radi o jednome sistemu koji se udaljava od klasičnog sistema iz Zadra i drugih u antici planiranih naselja, bez obzira da li su mu inzule u modulu 1:1 ili 1:2. U Pagu unutar bedema vidimo sistem koji bi danas naoko izgledao kao drugi antički sistem, takozvani sustav skamnacije i strigacije.¹

Doduše sistem skamnacije u antici se više pojavljivao u premjeravanjima agrarnih proizvodnih središta kojima su pripadale određene parcele u zaleđu. Nedostatak skamna u sistemu koji se susreće u Hvaru /Stari grad/ gdje se skamni protežu preko svih striga, ovdje nema inzula pa distribucija pojedinih parcela odnosno dijelova varira iz jednog pojasa u drugi, tako da čitav sistem djeluje kao jedan niz pojaseva što ih dijele strige kao jedinstveni vrlo izduženi blokovi, od sjevernih bedema do južnih. Vrlo su rijetke pojave gdje se pojedine parcele u tom sistemu dijele u okomitom pravcu na dva samostalna dijela od kojih svaki ima poseban ulaz s jednom i sa suprotnom parcelom. Primjena takvog sistema uvjetuje sasvim drugačiji dojam i po tome možemo odlično razlikovati urbanističke inzule u gradu Pagu od ovih parcela u sistemu strigacije i skamnacije. Posljedica toga je svakako i činjenica da vrlo mali broj kuća u Pagu ima svoje unutrašnje dvorište s pokojim stablom. Promatrajući čitav areal Paga unutar bedema, nama se čini da je to jedan sistem sagova podjednake širine koji imaju blagi nagib prema moru. Gustoća tih sagova sugerira zaključak da je već u najranijoj fazi života grada Paga bilo vrlo malo prostora gdje bi se mogle dodati još druge jedinice, pa često gustoća manjih stambenih jedinica pokriva starije, komformije cjeline.

Već sam na drugom mjestu iznio da velike četvrti (kvartiri) smještene između “glavnog dekumana” i “glavnog karda” posjeduju neke odlike koje moramo uočiti i eventualno objasniti. Promatrajući situaciju u kasnijim stoljećima, može se utvrditi da su kvartiri uz morskou obalu kvalitetniji od onih u pozadini. Isto tako da su važniji i kvalitetniji objekti u kvartiru što

¹ Neće mi se zamjeriti što se koristim terminima *striga* i *skamnum*. Ako bolje promotrimo urbanu cjelinu (Plan 2.), uvjerit ćemo se da su ovdje ti nazivi adekvatniji od naziva *inzula*. Kvadratne inzule u ovom bi slučaju ograničavale mogućnosti unutrašnje podjele, prvenstveno ulaznih prostora, koji se u paškim jedinicama nalaze na suprotnim stranama, jednostrukih ili udvostručenih jedinica (s boravišnim dijelom i dvorištem, *hortusom* ili sl.).

ga zatvara dio dekumana i dio karda na istočnoj strani. Tu su stambeni objekti kvalitetniji, a u isti mah u njemu, kao i njemu susjednom, smješteni su svi važniji sadržaji gradskoga života, laički i oni vjerski. Valja upozoriti da se princip pomerija (čistina uz bedeme) pojavljuje samo uz sjeverozapadni dio gradskog areala gdje je moguće održavati komunikaciju (pa tako eventualno i obranu) duž bedema, ali samo do dekumana. Taj dio je orijentiran prema okolnome terenu koji se zove Vangrada, gdje su građani organizirali posebno naselje za stoku, jer je držanje stoke unutar bedema bilo zabranjeno. U tom zidnom platnu na sjevernoj strani bilo je otvoreno nekoliko malih ulaza zaštićenih na jednom boku i na krovu, namijenjeno očito prolazu samo jedne osobe. Kule u gradskom bedemu nisu imale osobitu ulogu, a detaljniju obradu imale su one koje su bile uz ulazna gradska vrata. Posebno ovdje mislimo na veća vrata na završetku trakta bedema koji se zvao Uhlinac. Tu je podignuta veća kula koja je i danas dobro sačuvana. Lomeći se u pravom kutu od te kule uz more nalazio se trakt obale nazvan Katine. Naziv je bez sumnje nastao po lancu koji se pružao od jedne do druge obale prevlake i sprečavao ulaz u unutarnji dio Paške vale. Po tome su vrata dobila ime u pučkom žargonu Vrata od katine. Tu su sintagmu upotrebljavali Pažani kao pogrdni naziv za žene nečasnoga zanata. Inače čitav ovaj trakt bedema jednostavne građe pružao se duž obale, a spomenuta vrata su se nalazila gdje se gradski dekuman u isti mah nastavlja preko uvale na suprotnu obalu prevlake. Na toj prevlaci dokumenti smještaju jedan samostan benediktinaca (Sveti Petar na Privlaci), ostaci kojega (vanjski zid crkve s lezenama) se mogu vidjeti kad se isprazne magazini soli.

“Lungo mare“ duž Katina sigurno nije imao nikakvih posebnih elemenata izvan gradskog areala. Tu se izvan bedema nalazila ribarnica. Moramo pretpostaviti, uza svu skromnost bedema u Katinama, da su glavna gradska vrata koja ovdje izbijaju, ipak bila nekako izdvojena i dimenzijama i nekom posebnom obradom. Vjerojatno je jedan epistil na Uhlinecu bio nadvratnik na kome se nalazila auspikativna formula *faustis faventibus fatis*. Drugi nadvratnik vidimo na portalu ulaza u dvorištu Kneževe palače u Veloj ulici. Po smještaju i po sadržaju reljefa s gradinom i morem, u napasti smo da ustvrdimo da je ovdje u sekundarnoj uporabi.

Da se vratimo opet našem velikom Zadraniu. Teško se mirimo s činjenicom da nigdje nije zabilježeno što je Juraj radio ne samo kod nas nego i u tuđem svijetu. Za vrijeme boravka u Padovi kao gost padovanskog instituta za staru povijest, iskoristio sam blizinu Venecije i nekoliko dana proveo u mletačkom arhivu, nadajući se da je nekome ipak promakao podatak o Jurjevu radu i o njegovu zavičaju. Stručnjaci arhiva preporučili su mi da najprije pregledam velik broj dokumenata označen kao *Senatus mare*. Druga velika cjelina *Senatus terraferma* za tu svrhu nije dolazila u obzir. Ubrzo sam ustanovio da su prije mene već neki naši istraživači iskoristili ovu cjelinu, no bez uspjeha. O Pagu sam našao samo jedan dokument gdje stanovnici Novalje mole senat da im snizi namete jer ih je pogodila teška nerodica. Osobno još uvijek vjerujem da u Mlecima mora postojati neka dokumentacija koja se odnosi na Jurjevu djelatnost kod nas i u svijetu.

Postavlja se pitanje jesu li se u novi Pag preselili samo stanovnici koji su obitavali unutar bedema staroga grada. Nema sumnje da su se tu smjestili i oni stanovnici koji su kao punopravni članovi paške zajednice obitavali izvan bedema staroga naselja.

Spomenuo sam da su prvi doseljeni Pažani i građani Paga bili mahom Hrvati. Talijanski nadimci ne mogu se uzeti kao potvrda da su došli iz drugih zemalja. Osobito je važna činjenica da su paški Hrvati već tada donijeli sa sobom neke izraze hrvatskoga podrijetla. Naći ćemo tu i mnogo općih imenica koje su našle dobru primjenu na južnom dijelu otoka Paga. Posebno je obilje za pojam selo. Sam oblik *pagus* latinski je izraz za hrvatsko selo, a po njemu je i grad dobio naziv, iako je to jedna gruba *contradictio in adiecto*. Tu ćemo sresti imenicu *vasa* (Stara vasa = Staro selo), vila - vilani (Murovlani = *villa Sancti Mauri*, gdje stoji crkva sv. Maura), selo (šejani), naziv Pažana za seljake uopće.

Od velike je vrijednosti nazivlje koje potječe iz fonda šire Hrvatske. To je predio grada Paga koji je do danas sačuvao ime Uhlinac. P. Skok nije znao kako bi protumačio značenje te riječi. Čudno je to kad on sam citira paški izgovor, a na drugome mjestu registrira tu istu riječ, ali u fonetici hrvatskog književnog jezika. To je naime riječ oklinak, javlja se i u nekim drugim sredinama. Oklinak se pojavljuje prvenstveno u vezi s oranjem. Kod oranja po čitavoj dužini njive ide brazda uz brazdu. Okretanjem rala za 180 stupnjeva, obično pri kraju njive nije moguće dobiti takav splet brazdi jer je teren uži, zakrivljen, uopće nepravilan. Taj se dio ne ore, nego se eventualno čuva kao pašnjak, grmlje ili šuma. Oklinak je dakle dio oranice koji se zbog prostorne situacije ne može povezati uz sistem oranica.² Pažani su za tu pojavu sačuvali taj lijepi naziv s nekim fonetskim osobitostima. Sâm Skok donosi u *Etimologijskom rječniku* "oklinak - komadić iskrčene šume, pašnjaka ili livade nalik na klin." Za Uhlinac u djelu *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima* kaže da je riječ nepoznata značenja i postanja (str. 73). Spominjemo također njegovo čuđenje da je prastara riječ gripa za Pažane hripa.

Posebnu pažnju zavređuje položaj i prostranost Uhlinca koji teče od jedne do druge kule: u prvoj je općina, a druga je na suprotnoj strani. Na tom traktu nema bedema u pravom smislu riječi. Nema ih jer nisu ni bili potrebni. Naime, od najstarijih vremena prostiru se plićaci, još prije pojave tzv. mandrača, i odgovarajuće arhitekture. Prema tome, ovdje su temelji zaštitnoga zida bili u moru i dizali se ravno par metara. Taj dodatak zida služio je opet kao temelj drugome zidu pozadi, građenome od boljih komada kamena koji je opet zatvarao jedan hodnik iza sebe. Sveukupno tu su s tri nivoa spomenuti zidovi branili grad s te strane. Gornji dio bedema služio je ujedno kao prsobran šetalištu koje se formiralo između toga zida i reda stambenih kuća kojih su temelji bili na tom šetalištu. Prema tome su fasade kuća, većinom dvokatnica stisnutih jedna uz drugu, de facto predstavljale fasadu čitavoga Uhlinca. Uz njihova predvraća odvijao se promet kao duž jednog šetališta. Bile su tu kuće veće kvalitete, jer su im čitave fasade imale nesmetani

² Tu je važno utvrditi da je sadržaj tih parcela izvan sistema u oranju izjednačen s parcelama izvan limitacije i ima posebno značenje. To je onaj dio terena što su ga rimski gromatici zvali "pašnjaci i šume" (*pascua et silvae*). U Rimu je to bilo državno vlasništvo kao i *ager publicus*. Samo su agrarne kolonije imale pravo da te terene uživaju kao dio vlastitog agera za snabdijevanje drvećem i za ispašu vlastite stoke.

prospekt na suprotni dio Paga, na izlazak i zalazak sunca i mjeseca. Ne znamo jesu li bile i obojene te fasade pojedinih kuća, svaka posebnom bojom. Ako jesu, imali smo prospekte slične onima u Zadru uz jedno krilo gradskog trga. Zašto je došlo do primjene spomenutoga rješenja, nije teško objasniti. Naime, pored prirodnog nagiba terena od vrha do morske obale koji se morao očitovati na primjer na prostoru gradskog trga (na što je i prof. Fabijanić upozorio), sve linije teku bez većih lomova. Poseban je slučaj bio na području završnih zapadnih parcela. Tu se gornja niveleta poklapala sa završnom linijom grada. Da bi se dobila ravna površina, trebalo je područje spomenutoga Uhlina nasuti do visine ostalog gradskog tkiva.

Za ovo raspravljanje glavni je razlog bio utvrditi kako se u jednom dahu formirao jedan grad na potpunoj čistini, bez ikakvih ranijih ostataka. Tu materiju smo u dovoljnoj mjeri već načeli u našoj knjizi *Antički grad* Možemo s dosta sigurnosti utvrditi da nema nijednog znatnijeg naselja na jadranskoj obali koje nije imalo svojih presedana ili iz grčkog ili iz predrimskog ili rimskog ili starorimskog starokršćanskog razdoblja.

Nas zanimaju prvenstveno oni sadržaji koji su vezani uz društvene organizacije, uz kultove i kulturna mjesta. Ta se mjesta uvijek na neki način izdvajaju iz općeg razmještaja antičkoga naselja od gradine do urbaniziranog autohtonog središta. To je gradska dominantna koja zadire u sve pore života i ona vrlo često ima, kad je moguće, centralni položaj u okviru naselja. Tako nije čudo ako jedna građevina iz ranorimskog doba postane upotrebljiva za neku drugu društvenu namjenu, pa čak i kad se radi i o poganskim objektima koji se kristijaniziraju i postaju središta kulturno izjednačenoga stanovništva. Dakako, i sredovječni gradovi imaju takve ili slične sadržaje koji povezuju u moralnom i materijalnom pogledu čitavu zajednicu. Pitanje je ne samo smještaja nego i kolik prostor zauzimaju takvi sadržaji, gdje su okupljeni s obzirom na ulogu koju imaju. Dakako da je u nekim klasičnim antičkim gradovima, koji su cvali u srednjem vijeku, dolazilo do izmjena situacije kakva je bila u antici. Razumljivo je da će okupljanje svih tih sadržaja i namjena potrebnih za društveni život zauzimati veći prostor u kasnim vremenima, pa i u odmaklom srednjem vijeku kad je Pag bio izgrađen. Situacija u gradu Pagu kakva je do danas sačuvana, potpuno je transparentna i mogla bi poslužiti u danom momentu kao primjer koji treba slijediti.

U Pagu se radi o gradskom trgu i njegovim adjacencijama. On zaprema geometrijsko središte grada gdje bi se mogao smjestiti *umbilicus* (pupak grada). Gradske prometnice koje ga omeđuju služe ujedno za konvergenciju od periferije prema središtu. U Pagu je to kostur što ga čine glavne prometnice, u ovom slučaju Vela ulica koja na neki način nasljeđuje ulogu velikog dekulmana u vertikalnom pravcu, i druga horizontalna, koja se s njome siječe kao neki, rekli bismo, starinski kardo. Sami nazivi ne moraju uvijek upućivati na antičko postanje prometnice. Šibenik, naprimjer, ima glavnu uzdužnu prometnicu od Poljane do katedrale koju naziva Kalalarga. Tjesnoća većeg dijela ulice u oštroj je suprotnosti s takvim nazivom. Mi želimo ovdje u Pagu ukazati na činjenicu da se centralni prostor grada formirao ugledom na ostale veće gradove, iako se ne može ni pretpostavljati da bi takav pedigree trebalo tražiti u nekom materijalnom nasljeđu iz antike. Gradski trg u Pagu okuplja oko sebe sve bitne elemente gradskog društvenog života. Tu je u prvom redu crkva kolegijata uklopljena u sistem poznat iz

ranijih vremena, posebno kad se radi o gradskim crkvama-bazilikama. Jedna se čitava bočna fasada crkve artikulira kao stare romaničke bazilike i služi kao fasada jednom dijelu Vele ulice, dok je pročelje okrenuto prema jugu. Na suprotnoj strani imamo ostatke zgrade koja je trebala služiti kao biskupska palača jer su Pažani baš u to vrijeme očekivali da će izabrani biskup preuzeti katedru i da će time završiti mučni period borbe za vlastitu biskupiju. Nakon rekonstrukcije prizemlja trga i epuracije njegova okruženja, mogli bismo već sada predložiti konačno arhitektonsko i prostorno rješenje trga i njegovih adjacencija koje su kao i drugdje uvijek polivalentne u službi čitave zajednice. To znači oblikovati jednu adekvatnu stilsku i prostornu realizaciju.

Te su zgrade raspoređene u tlorisu poput slova L. Prvo L ima svoj pandan na drugoj strani Vele ulice, u Kneževoj palači. Na suprotnoj strani, na sjeveru sigurno se nalazi jedan splet javne namjene, ekonomskog značaja, kao na primjer gradska tržnica s lođom u Trogiru. Čitav program nije dovršen. Kako se vidi, zvonik kolegijate ostao je torzo upravo kao onaj romanički u Zadru. Prostor koji se pruža uz zapadnu fasadu ostao je neizgrađen, no nema sumnje da se taj kompleks imao ispuniti sadržajima koje su u to vrijeme stjecale i druge bazilike novogradnje. Pri tom mislimo prvenstveno na dodatak baptisterija za koji je bilo dovoljno prostora iza zvonik, i sakristiju da zadovolji sve ove elemente crkvenog kompleksa. Tako bi ulica koja tuda prolazi, dobila i svoj desni kraj, a kolegijata bi s tim krakom ispunila širinu čitavoga jednoga trakta - jedne strige. Dakako da i ovdje treba biti na oprezu bilo kad se nastavlja fasadni prospekt uz kolegijatu, ili kad se nakon epuracije ispunja praznina sa suprotne strane.

Sve u svemu, najvažniji i prostorno najrazvijeniji Pag jest osobitost u odnosu na manje, zbijene, nepovezane, dijelove naših dalmatinskih gradića uz obalu koji su se “dovršavali” tijekom desetaka, a možda i stotina godina. Veličina gradske pijace u Pagu nesumnjivo je razmjerno veća nego što bismo očekivali u cjelokupnom arealu planiranoga grada. Nećemo pogriješiti ako pretpostavimo da je sada, u vrijeme izgradnje novoga Paga, do utjecaja došlo ugledanjem na mnoge gradove Toskane (koja je Jurju bila jako dobro poznata), gdje su se katedrale počele graditi kao slobodno stojeći objekti u središtu trga. Ali to je samo dašak koji nije mogao slomiti tradiciju. Lokacija, naime, gradske kolegijate u Pagu navlas slijedi stare dalmatinske romaničke tradicije. U takvoj atmosferi ne bismo mogli oduzeti našem Jurju Dalmatincu i takvo urbano rješenje. Isto tako nećemo tadašnjim Pažanima zamjeriti što su uz istočnu fasadu dekumana podigli crkvicu sv. Jurja, gonfalonjera paškoga grada, kojega je kao i drugdje, Venecija potisnula titularom Velike Gospe.³

Uz kvalitetno rješenje prizemlja pružimo i elemente vertikalne dimenzije. Smatramo da bi liniju fasade crkve sv. Marije s lijeve strane trebalo još produžiti jednim objektom

³ Konzervativnost u oblikovanju javnog trga ispred glavne crkve, odnosno bazilike, čuva stariji tlocrtni raspored i dimenzije okolnih zgrada. S druge strane, nijedna glavna crkva u Dalmaciji, osim u Hvaru, nije na tako velikom trgu. Ondje je to sekundarno stanje, posljedica kasnijeg nasipanja i uništeno je izvorne visinske i prostorne odlike jednog tradicionalnog trga. Niti jedan grad u Dalmaciji nema trg tako oblikovan i te veličine kao Pag. U Dalmaciji nema nijedne crkve koja je iziskivala i dobila takav trg. On dimenzijama i obradom odgovara svome vremenu, možda s malim zakašnjenjem. U to se doba u Italiji trгови šire, a ti javni prostori su namijenjeni društvenom životu, rekreaciji, viteškim igrama (dostra, alka), vrlo često na konjima (utrke i sl.).

koji bi pružio vraćanje skromne gradske komunikacije, a ujedno riješio i problem praznine uz fasadu kolegijate. Ovdje smo se ugledali u rješenje što je u Dubrovniku postignuto gradnjom renesansne crkve s renesansnim pročeljem uz franjevačku crkvu. Ta crkva sv. Spasa posvećena spasenju zaista funkcionalno odgovara, a prostorno dopunjuje tok Straduna. Kakav bi sadržaj imao taj dodatak, ovdje ne možemo raspravljati. S druge je pak strane velika lakuna, gdje veći dio ulice zatvara jedan za ovu priliku nerazmjerno golem prostor, i po visini i po površini. U svakom slučaju, objekt bi trebalo smanjiti barem za jedan kat, a njegovo prizemlje iskoristiti za potrebe gradske tržnice. Ispred te kuće do linije fasade sv. Marije trebalo bi dograditi posve nov objekt koji bi svojim stilom, dimenzijama, rasporedom prostora itd. odgovarao objektima koji su se upravo u Jurjevo doba gradili na našem primorju. To su Sanmicheleove lođe, ona u Trogiru kao i ona u Zadru. Tu bi na određenom mjestu trebalo podignuti gradski štandarac, ne za svjetlo ili kažnjenike, već za podizanje zastave hrvatske ili one sv. Jurja.

Pag – čudan je to grad, sagrađen po planu u jednome dahu, u vrijeme kad je u svijetu, a posebno u Italiji počeo proces obnove arhitekture i urbanizma, a posebno u Toskani (Siena), s kojom je Juraj nesumnjivo imao posebnih veza. Knjiga je to koju nije lako čitati, jer su u nju zbijeni elementi ortografije iz različitih vremena. Gledan s visine, Pag nam se predstavlja kao jedan kompletni zbir istorodnih jedinica (Plan 1.) povezanih međusobno na način koji se ni kod nas nije tako često ostvarivao. Kao jedan od modela (da malo pretjeramo) što ih dubrovački patron sv. Vlaho drži u naručju, kao maketu grada što ga čuva, vrlo pažljivo položen na čist, djevičanski prostor. Nećemo mu naći para ni na jugu, ni na sjeveru otoka. Na sjeveru je Novalja, u vlasti komune u Rabu, s jasnim ostacima starog slavenskog perioda, s čakavštinom koja se radije veže sa sjevernim jadranskim arhipelagom, i čak s Istrom. Južno od Paga, zahvaljujući višekratnom doseljavanju došljaka s kopna, većinom stočara, mijenjale su se zatečene prilike i bitno se izmijenio jezik koji ponekad ima i jekavske osobine. Pag nema izravnih elemenata koji bi ukazivali u većoj mjeri i na govor sjevera i na govor juga. Pažani su čakavci, i to oni čakavskoga izgovora koji se susreće kao govor stanovnika gradića, većinom izoliranih, diljem naše obale. Ukratko, grad Pag je jedna urbanistička i arhitektonska tvorevina, konzervativna u velikoj mjeri, pa bi se zacijelo i naš Juraj Dalmatinac začudio kad bi došao i opazio da se od njegovih vremena ništa nije promijenilo (Plan 2.). Velika je to vrijednost našega naroda, naše kulture, iz čega proizlazi naša obveza da usprkos agresivnosti današnje arhitekture i urbanizma ljubomorno čuvamo tu dragocjenost koju nam je povijest ostavila u nasljeđe. Bit će to grad sve bolji, draži i ljepši ako u što većoj mjeri sačuva svoje prvobitne oblike i sadržaje.

Ovu ćemo misao znatno potkrijepiti ako dodamo još nekoliko podataka o izgradnji i urbanizmu novoga Paga. Možda je i potrebno izdvojiti neke teme koje će poslužiti svakome tko se bavi poviješću ovoga grada. Ovdje konkretno mislimo na nekoliko najosjetljivijih odlika novoga Paga nakon njegove izgradnje. To su:

1. planimetrija grada unutar bedema i povijesna distribucija gradskog prostora,
2. altimetrija gradske arhitekture i gabarita, te napokon
3. opći dojam što ga ostavlja trg kao gradsko središte.

Što se tiče plana izgradnje, o tome je već nešto kazano. Već je tu Pag jedna rijetka osobitost. Relativno uske strige odijeljene tijesnim ulicama svojom skamnacijom ostavljaju dojam dokraja i u dovoljnoj mjeri guste naseljenosti pa se, zaključujući po tome, može jednako tvrditi da je Pag od XV. st. pa dalje imao od 2000 do 4000 stanovnika. Dok u potezima vlada potpuna pravilnost, sitna podjela prostora u strigama sugerira svojom raznolikošću i gustoćom da se radi o jednom prenapućenom gradu. Već je ukazano da je gabarit gradske arhitekture, jednako one privatne (stambene) kao i javne, uglavnom ujednačen, što bismo mogli usporediti s izgradnjom dubrovačkoga Straduna. Moramo postaviti pitanje zašto je zvonik uz kolegijatu ostao nedovršen, a možda isto tako zašto je bio lociran bliže apsidi nego crkvenom pročelju. Što se nas tiče, skoro nam je draže da je ostao torzo, slično kao onaj uz romaničku baziliku u Zadru, koji je, međutim, dovršen tek u XIX st. Zvonici su vrlo vrijedni akcenti u promatranju gabarita općenito. Postavimo pitanje kako bismo, na primjer doživljavali siluetu grada Rovinja u Istri, kao velikog, ali ravničarskog humka, kojemu iz pupka strši uvis elegantni zvonik. Vjerojatno bismo za svaku osebujnost grada Paga mogli naći neku sličnost ili analogiju. Međutim, promatrajući cjelinu arhitektonske mase unutar bedema i raspodjelu eksploatacije gradskoga središta, tu analogiju do sada nismo uspjeli pronaći.

Možda bi bilo dobro kad bismo ove i slične pojave imali pred očima prilikom prostorne restitucije paške pjace i tradicionalnu namjenu pojedinih njezinih dijelova. Tri su vitalna sadržaja što ih je gradski trg od početka imao: kulturni (vjerski, crkveni), upravno administrativni i gospodarski. Od svega toga ponešto je ostalo. Teško bi bilo i očekivati da će kroz gotovo pet stoljeća sve ostati kako je i počelo, uza svu konzervativnost i čuvanje tradicija stanovnika grada Paga.

Da počnemo kultom. Zadovoljenju potreba paške crkve odgovara zapadna polovica trga s kolegijatom i njezinim adjacencijama, i nasuprot njoj nedovršen episkopij, odnosno župni ured. Očito je ta četvrtina trga bila namijenjena smještaju budućega gradskog biskupa, za kojega su se Pažani stoljećima borili. Ono što je ostalo od tog kompleksa, pokazuje da je to veliko slovo L imalo i te kakvih prostornih mogućnosti za smještaj ne samo biskupa, nego i drugih koji su bili u vezi s djelovanjem crkve, ne samo u gradu već i na području čitave – nažalost neostvarene - biskupije. Velika monofora od bijelog mramora u stilu kićene gotike finoćom izrade mogla bi krasiti i pročelje kakve palače na Velikom kanalu u Veneciji. Taj dragocjeni prostor ne bi smio ostati nedovršen. Nasuprot toj cjelini nalaze se dosta dobro sačuvani ostaci kneževih palača, također u tlocrtu kao veliko L, s ulazom iz dekumana i sa suprotne ulice. Ta je zgrada, svakako najveća u Pagu, doživljavala različite promjene ne samo u funkcionalnom nego i u građevinskom pogledu (društveni dom, trgovina, škola itd.). Razumljivo je da je zgrada dosta dobro sačuvana, jer je bila u upotrebi za različite namjene. Što se tiče vanjske fasade prema tržnici, trebalo bi samo restituirati veliki balkon od kojeg su ostaci još i danas sačuvani. Dosta su dobro sačuvani arhitektonski elementi iz vrta (*hortus*), u kojemu je danas smješten Župni ured. Tu se uz unutrašnju fasadu zgrade pružao trijem koji je komunicirao s prizemljem zgrade i s vrtom. Srećom, sačuvani su dijelovi kolonade, kapitel i dr., koji bi mogli poslužiti kod rekonstrukcije portikata. Posred tog vrta koji bismo mogli nazvati i peristilom, još danas se,

valjda na svom izvornom mjestu, nalazi bogato ukrašen vijenac bunara.⁴ Treba naglasiti da stari gradovi nisu imali u gradskom tkivu nikakve vegetacije. Tek u najnovije doba pojedini naši gradovi sadili su nizove ukrasnih stabala. Svakako, ovdje bi bio najveći problem premještanje Župnog ureda na navedeni prostor gdje se predviđalo biskupsko sjedište. Dobro je spomenuti da su peristil s leđa Kneževa dvora mogli u svrhu rekreacije posjećivati i građani. Četvrta četvrtina areala pjace bila je namijenjena prvenstveno tržnici i drugim sličnim svrhama. Nažalost, od toga nije ništa ostalo na tom prostoru koji je imao dva lica, jedno prema dekumanu, a drugo prema Kneževu dvoru. Taj je prostor izgubio sve elemente koji su bili posvećeni trgovanju i sličnim aktivnostima. Ondje je u novije vrijeme sagrađena najamna kućerina, a ispred nje je ostao prazan prostor koji služi za prodaju raznih proizvoda. Moramo naglasiti da ne riskiramo ništa ako ustvrdimo da je grad Pag imao poseban prostor gdje se obavljala trgovina i drugi poslovi, da je ondje bila podignuta i posebna zgrada, takozvana *loggia*, koju imaju, na primjer Hvar, Trogir, Zadar i drugi gradovi. Od nje nije ništa ostalo. Vraćanje prvobitnog stanja iziskuje posebna znanja, iskustva i sl., stručnjaka (povjesničara umjetnosti, arhitekata, urbanista i dr.) kojima bi se moglo povjeriti vraćanje tržnice i *loggie* na mjesto koje je tome služilo od početka grada. Spomenutu zgradurinu trebalo bi svakako sniziti barem za jedan kat da ne strši, da ne guši gabarit kolegijate preko puta i da vrati tom dijelu grada onu smirenost i tišinu demokracije mlade paške komune. Uz fasadu prema crkvi i Kneževu dvoru trebalo bi podići zidanu lođu koja bi jednim krilom koristila prizemlje spomenute zgrade. Gradske lože koje su nastale u doba izgradnje novoga Paga (Zadar, Hvar, Trogir i dr.) zaista su u arhitektonsko morfološkom i u stilskom smislu prave sestre. Prema tome ni paška nije mogla biti daleko od njih. Te lođe su redovito na jednom podiju od nekoliko stepenica. U unutrašnjosti imaju veliki kameni stol s dužinskim mjerama i poneku kamenu klupu, jer su služile i za druge potrebe (okupljanje građana i sl.). Ova bi paška imala i koljeno, jer bi jednim dijelom pratila fasadu crkve, a drugim, većim prostor prema Kneževu dvoru. Tek ovakvim dodatnim naporima konačne izgradnje biskupske palače, Kneževa dvora i lođe paška bi pjaca stekla puninu svojih urbanih i urbanističkih sadržaja. Realizacija tog zadatka uz sudjelovanje mnogih disciplina, i tehničkih i društvenih, zaslužila bi formiranje jednoga projekta. No i bez toga, po različitim osobitostima Pag ostaje jedinstven u našem historijsko urbanističkom nasljeđu.⁵

U vrijeme preseljenja Paga na novi položaj, u Dalmaciji i onodobnoj Hrvatskoj, zbile su se velike promjene na mnogim sektorima. To je vrijeme koje je donijelo nove odnose snaga u Dalmaciji, na dalmatinskim otocima, Venecije prema Dalmaciji, a u ovom

⁴ Krune su bunara bile standardno oblikovane, izvana poligonalne (heksagonalne), a iznutra kružne. Vanjske su plohe bile ukrašene reljefnim motivima. Za razliku od Novalje, Pag nije imao mogućnosti da se opskrbi vodom iz izvora: oni su preslabi da bi se mogli tako upotrijebiti, a značili su veliku prednost za vlasnike vrtova koji su ležali u njihovoj blizini.

⁵ Velike sposobnosti, izobrazbu, znanje i iskustvo čovjek koji je planirao novi gradski prostor posebno je iskazao jednim naoko malim doprinosom, time što je poštovao pravilo da se ogradni zidovi samostana oslanjaju na gradske bedeme, a da se slobodni prostori ispred ulaza u samostane ili crkve reduciraju na što manje dimenzije. U Pagu je upravo to provedeno, a dobro se očituje na ogradnom zidu benediktinki, crkve sv. Franje, a u svoje vrijeme i sv. Jurja.

slučaju Zadra prema Pagu. Dolaskom Dalmacije pod mletačku vlast, u prvom se redu mijenjaju odnosi između Venecije i dalmatinskih gradova, a onda gradova između sebe. Konkretno, prestaju napokon borbe i mučne nesuglasice između Zadra i Paga koje su bitno smanjivale potencijale jednog i drugog grada, u kojima je Pag redovito bio napadnut i pobijeden. Pag je na novi položaj stigao kao već gotova komuna s odgovarajućim institucijama, sa svježim formiranim gradskim vijećem koje je ubrzo postalo nasljedno. Nije ovo prilika da se opširnije prikazuje igra paških toponima (selo – grad, Pag, Stari grad).

Kako je navedeno, novi grad je bio obzidan utvrdama. Te su utvrde ovdje u Pagu kao i još nekim gradovima u našem primorju djelomično porušene, i to oni dijelovi koji su se pružali uz more. Među takve gradove ubraja se, na primjer, Zadar, gdje su na liniji bedema uz obalu podignute u nizu velike stambene zgrade s više katova koje su predstavljale masku ostalom neuglednom dijelu grada. Slično se dogodilo i u Trogiru gdje je također jedan trakt demontiran, i on je dobio novu masku uz plovni kanal također s nizom novih građevina od kojih su neke pseudogotičke. Pag je također slijedio tu maniju djelomičnog rušenja bedema, čak i onih koji su tvorili prospekt grada prema moru. Dok su, na primjer, Zadar i Trogir našli novo rješenje nizom kvalitetnih urbanih objekata, Pag nije slijedio njihov primjer na potezu Katine. Dok su posljedice uklanjanja fortifikacija na Uhlincu manje kobne jer su one ležale na višoj niveleti i tvorile izvjesni pomerij sa sačuvanim fasadama niza stambenih kuća, na Katini se nisu sačuvale ni mrve stare arhitekture te još danas djeluju kao nezacijeljene rane, s fasadnom arhitekturom koja nimalo ne sugerira ono što imaju Trogir i Zadar. Nova izgradnja nije poštivala dokraja liniju bedema, niti se prilagodila tehnikom, linijom niti dimenzijama završetku grada, prema kojemu se spuštaju sve ulice (dekumani) gradskoga tkiva. Razumljivo je da to traži brojne žrtve, jer je arhitektura koja zamjenjuje liniju bedema zaista nekvalitetna i neusklađena.

Kad bismo mogli s veće visine promatrati ovaj središnji dio otoka Paga, jasno bi nam se zacrtale tri cjeline: grad Pag kao kompaktna planirana cjelina kojoj je sa sjeverozapadne strane dio otoka u sferi Novalje, odnosno Raba, a s druge strane solane i zaseoci stanovništva koje je u više navrata našlo pribježište u ovom dijelu otoka, pa ga je gradsko središte tek postupno apsorbiralo. Taj vizualni doživljaj daleko je bogatiji kad uz te historijske sačuvane urbanističke vrednote povežemo stanovnike grada koji se oštro razlikuju bilo od sjeverozapadnog dijela napućenoga starim pitomim čakavskim elementom koji se u mnogo čemu povezuje sa stanovništvom kvarnerskih otoka, a isto tako od jugoistočnog naseljenja. Zahvaljujući čuvanju tradicije, pozitivnoj konzervativnosti gradskog paškog stanovništva, do današnjeg dana sačuvane su vrijednosti koje pripadaju samo gradu i njegovim stanovnicima. Kao podsjetnik neka nam služi paška djevojačka nošnja, koja je zaista samo paška i prikazana u luneti zborne crkve, gdje Gospa uzima u okrilje dvije Pažanke. Ovih nekoliko stoljeća novoga grada dokazalo nam je da je i uz veće poteškoće moguće sačuvati historijske vrijednosti koje tijekom vremena postaju sve veće. Isto se tako pokazalo da se u krilu historijske izgradnje mogu sačuvati i razvijati sve one bitne djelatnosti koje su tipične za gradsko naselje određene epohe, konkretno kada je riječ

o Pagu, od gotike do današnjega dana. Po tome je Pag ne samo kod nas poseban i jedan. Naša je želja da tako i ostane.

Prije negoli završimo ova naša razmatranja, željeli bismo dodati još neke naše pretpostavke što ih sugeriraju morfološke i tehnološke odlike grada. Očito je, kako je navedeno, da on nije doslovna reprodukcija jednoga modela. Valja iznijeti sve ono što bi moglo biti relevantno da se riješi pitanje tko je i kada konačno dovršio proces preseljenja na novi položaj i pod kojim je to uvjetima učinjeno.

Grad se dizao u uvjetima koji nisu baš bili povoljni. Prvo, što se tiče kamena za gradnju: kamen od kojega je bio sagrađen stari Pag mnogo je boljih kvaliteta. Pag na novom položaju obiluje nekvalitetnim kamenom zvanim brušelj (u vezi s riječi “brus”). Poznato je da takva vrst kamena nije prikladna za bilo kakvu gradnju zida. Međutim, u zidovima gradskih kuća naići ćemo na mnogo mjesta gdje se taj kamen ipak upotrebljavao.

Slična je stvar i s pitanjem vapna. Dosada se ni na kojem položaju otoka nisu našli ostaci bilo kakve “japnenice”, niti je bilo sirovine – bijeloga, čistog vapnenca, a niti grmlja ni drveća kojim bi se ložile peći za izradu vapna. To je razumljivo: na otoku gdje je glavna privredna grana stočarstvo, nije moglo opstati raslinje za dostatno zagrijavanje. Najbliži izvor odakle se ovdje moglo dobiti vapno bio je otok Rab. Odande se i u novije vrijeme dobavljalo kvalitetno negašeno vapno.

Manji je bio problem pijeska. Paške su uvale dosta pjeskovite, ali sam pijesak nije kristalno čist. U donjem je dijelu otoka muljevit, što je posljedica solana, a nije posve čist ni na mnogim drugim mjestima. U samom je Pagu na kupalištu pijesak doduše čist, ali ga ima samo u ograničenim količinama. Detaljna istraživanja pokazuju da je čistog pijeska u dovoljnoj količini bilo u sjeverozapadnom dijelu paške uvale. Odanle se vjerojatno stoljećima dobavljao pijesak, zbog čega su se na tom mjestu stvorili veliki krateri s većom dubinom. Na temelju takve pojave, gdje je čovjek mijenjao prirodu, nastale su u blizini Novalje priče da je tu bio veliki potres i da se zemlja prosjela, za što, dakako, nema nikakve potvrde, a nije bilo ni mogućnosti.

Na završetku izlaganja vraćamo se glavnoj temi, to jest pitanju da li je i u kojoj mjeri Juraj Dalmatinac sudjelovao u projektiranju i izgradnji grada Paga. Mnogi to uzimaju kao nepobitan povijesni čin. S dužnim oprezom, kako sam već spomenuo, i ja se pridružujem teoriji o Jurjevu sudjelovanju. Ima nekoliko argumenata onih koji vojuju za Jurja s više ili manje vjerojatnoće, dok nema niti jednog argumenta koji bi tu mogućnost isključio. Gradski raster rimskog Jadera dnevno se Jurju nametao tijekom djetinjstva i odgoja u rodnome Zadru. Prve dojmove planiranoga grada stekao je on ovdje. Bitan je kod toga raster gradskih komunikacija, ulica s inzulama pravokutnoga florisa. Nije isključeno da se Juraj susreo s pojavom centurijacije s pravokutnom osnovicom u koju se uklapa i sam sustav grada. Najvažnije, dakle, spoznaje u vezi s planimetrijom grada, u vezi s agerom, ponio je Juraj već u svome djetinjstvu dok se još nije bio uputio u svoj veliki zanat. Kasnijim kretanjem po raznim područjima Mediterana morao je steći spoznaju i pravilno zaključiti da mnogi gradovi iz rane antike i kasniji nose pečat pravilne kvadratne osnove. Sigurno nije samo antički Jader bio takva karaktera, pa je Juraj već u ranoj mladosti u sebi nosio, pored ostalih, planimetrije pravilne kvadratne osnove. Kad je riječ o Pagu i o

planiranju novoga grada, Juraj je na dohvatu ruke imao, ispred lokacije na kojoj se novi grad smjestio, čitav niz pravilnih bazena solane, od prvoga punjenja do posljednjega postupka kristalizacije. Sve su te konstrukcije bile u strogom ortogonalnom sustavu. Pa, kad je u sebi nosio ortogonalni sustav Zadra s njegovim centurijama, nije li poželio uz “centurije” solana podignuti grad također u pravokutnom sustavu? Možda! On bi bio obični majstor kad bi se zadovoljio kopijom ili modelom antičkog Zadra ili bilo kojega drugog grada. On je nesumnjivo posve originalan, on je našao i rješenja koja su diktirali novi položaj, nova ekonomija i mnoge druge pojave društvenoga života. To je također kvadratni sistem, ali ne u stereotipnom rješenju karda i dekumana, već su to redovi spomenutih striga, užih pojaseva, koje se u blagome nagibu spuštaju iz zaleđa grada prema morskoj obali. Prema tome, ostaje kapitalan zaključak: u planiranju i u izgradnji novoga Paga Juraj nije kopirao neko starije urbanističko rješenje. Ali isto tako njegov stil kvadratnih striga umjesto inzula, koliko znamo, također nitko nije kopirao. Kad bi mene danas netko pitao što mislim o gradu Pagu i o njegovoj sudbini, odgovorio bih: grad Pag kao cjelina izvanredan je primjerak naše kulturne baštine, pa mu treba pokloniti i odgovarajuću pozornost. Pod zaštitu ne treba staviti samo materijalne ostatke, već pozitivan odnos grad - Pag, građani – Pažani. U času dok ovo pišemo, čini mi se, nastavlja se proces u kojemu Pažani napuštaju, prodaju ili poklanjaju svoj dio grada. Pa postavljam pitanje: može li postojati jedan ovakav grad bez svojih građana?

Juraj je nesumnjivo kao afirmirani i traženi “meštar” imao i svoju specijaliziranu radnu ekipu. Ona je djelovala u Pagu dok se podizao novi grad, vjerojatno desetljećima. Bili su to kvalificirani stručnjaci kamenari, klesari, graditelji, zidari, drvodjelci, kovači i mnogi drugi. Neki su od njih bili iz dalekih inozemnih krajeva. Nakon obavljenog posla ostali su u Pagu kao njegovi građani. Prepoznajemo ih po stranim osobnim imenima. Ta komponenta, ne previše brojna, a ipak djelotvorna također je dala doprinos europskog urbaniteta kod izgradnje novoga Paga.

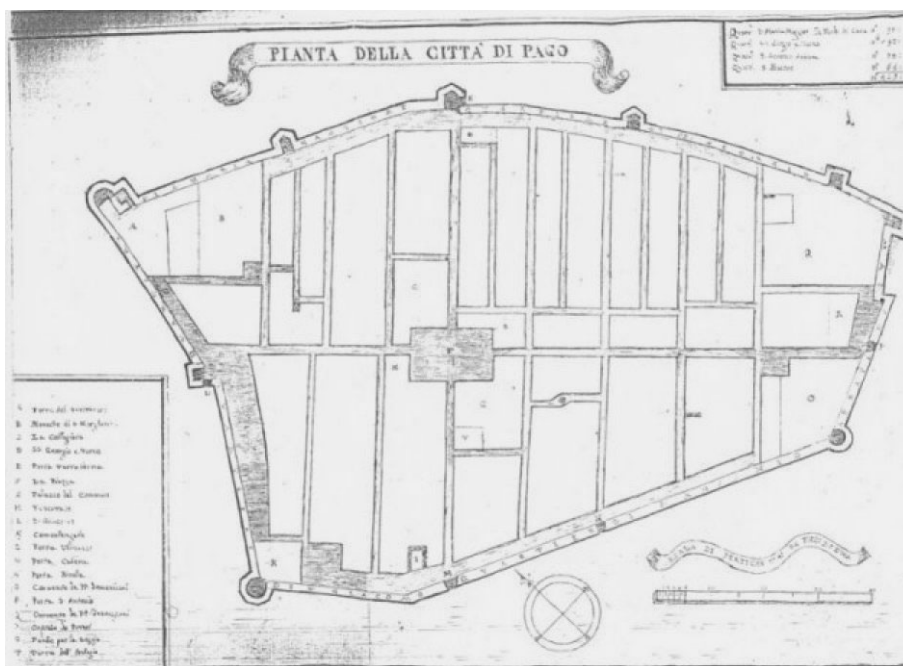
Nije Pažanima bilo loše ni na položaju gradine koja je nakon preseljenja dobila ime Stari grad. Seoba je bila totalna u svim sferama duhovnog i materijalnog života. Nakon preseljenja, mogli su s pravom upotrijebiti jedan latinski izraz: *Hic manebimus optime*.

Na kraju, udaljimo se malo od Jurja Dalmatinca i njegova sudjelovanja u planiranju novoga Paga. Ponajprije, usput spominjemo da se desni (istočni) završetak grada Paga potpuno razlikuje od onoga na lijevoj, zapadnoj strani i od spomenutog uklinca. Desni završetak je jako stiješnjen a lijevi dio izgleda kao jedna striga paške kastrametacije. Odnosno kao dodatak starijem jezgru grada, s ostacima vrlo kvalitetne arhitekture. Namjenu tog prostora na periferiji grada nisam posebno proučavao i moram priznati da ni danas ne vidim razloga za ovo neobično oblikovanje gradskoga tlocrta. Ima još primjera koji nas vode u interpretaciju gradskog rastera uopće. Zna se, na primjer, da je već u ranijoj fazi pojave monaštva bilo određeno da se samostani direktno naslanjaju na gradske bedeme, gdje ih ima. To upravo imamo u Pagu gdje se zidovi benediktinskog samostana direktno naslanjaju na bedem. Tek od prekida zidova ženskog benediktinskog samostana ta se veza gubi i uspostavlja se interval između bedema i gradskih kuća. Postojala je isto tako preporuka da se prostor ispred samostana i crkve svede na minimum. To je također pojava i ovdje i ispred crkve sv. Frane. Postoji još niz problema koje

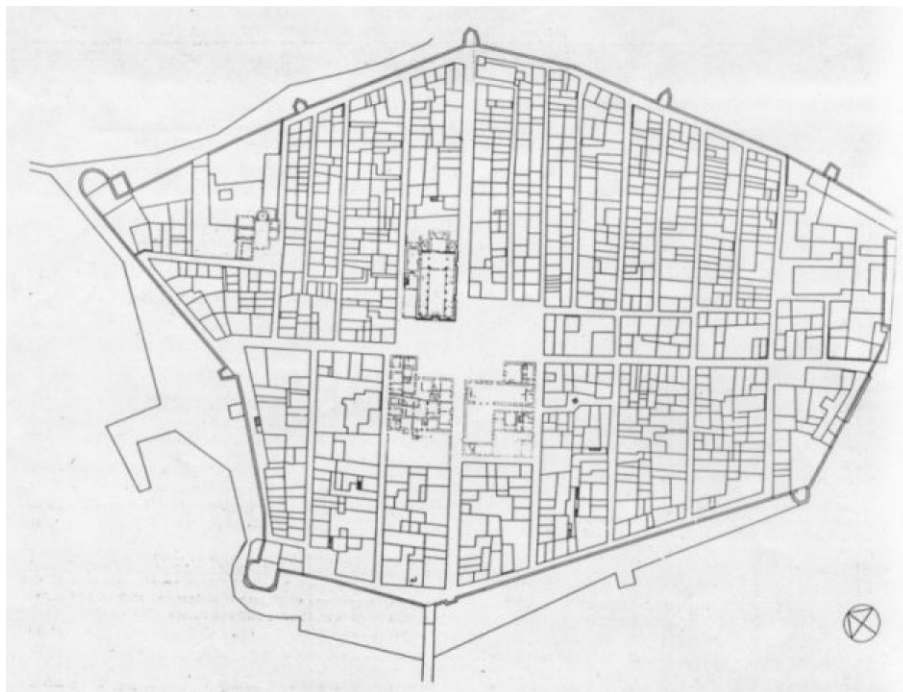
bismo mogli istaknuti kao naslove uz pojedina tumačenja. Nažalost, postoji i niz pitanja koja su nesumnjivo vezana uz izgradnju novoga Paga ali im, nažalost, ne možemo utvrditi značenje. Ipak, navest ćemo par tih problema. Prvo, moralo je postojati jedno tijelo koje se brinulo za organizaciju izgradnje a koje je sigurno bilo sastavljeno od učenih ljudi raznih specijalnosti i koji su bili odgovorni paškom Velikom vijeću. Tko je vršio distribuciju organiziranog prostora za izgradnju, ja ne bih znao reći. Da li su budući vlasnici parcela također sudjelovali u izgradnji grada, bilo u izboru položaja, bilo u samoj gradnji, bilo samo djelomično ili do krova novih kuća? Kakvi su stambeni objekti postojali? Sigurno je bio na raspolaganju veći broj tipova kuća koje su ispunjavale prostor pojedinih striga. Kako su se razlučili tipovi kuća s obzirom na funkcije gradskih magistrata? Da li su pojedini uglednici mogli birati veće i bolje opremljene stambene objekte u odnosu na gradski puk koji je činio većinu? Da li je bio potreban nekada i ždrijeb, tj. podjela na sreću? Da li je bilo žešćih nesuglasica pri podjeli terena, odnosno pri smještaju pojedinih stambenih objekata? Da li bi se mogla obraditi kao posebna arheološka tema tipologija stambenih objekata, od kojih je većina do danas sačuvana? Ukratko, postoji niz problema vezanih uz izgradnju grada. Samo u jednom slučaju imamo primjer totalne konačne izgradnje po principu “ključ u ruke”, a odnosi se na samostan benediktinki koje su trebale iz Staroga grada doći u posve gotov samostan u novom gradu. Tek kad im je biskup zaprijetio ekskomunikacijom, preselile su se u već gotov samostan. Što je bio uzrok ovoga spora između redovnica i vlasti u novome gradu? Vjerojatno se radi o nekoj ucjeni, kad su benediktinke tražile nešto više od onoga što su imale i što su mogle sa sobom donijeti u novi samostan.

Ima, bez sumnje, još mnogo pitanja na koja ne možemo dati odgovor. Dat će ga možda naše mlađe generacije istraživača gradske arhitekture. Nevolja je u tome što jedan riješeni problem često otvara dva nova. Pag će nesumnjivo zauzeti ugledno mjesto u raspravi i o gradovima i o gradogradnji uopće.⁶

⁶ Neka se čitatelji ne čude što ništa nije napisano o drugim problemima i doprinosima Paga kulturi i umjetnosti. U središtu pozornosti ovoga priloga bilo je traganje za konkretnim udjelom u nastanku Paga jednoga velikana svjetske reputacije koji je svojim graditeljskim i kiparskim djelima ukrasio mnoge gradove, ne samo kod nas nego i drugdje u dijelovima Sredozemlja pod mletačkom vlašću. Nažalost, taj cilj nismo mogli postići kao što ga nisu mogli postići ni mnogi drugi prije nas. Izvori o Jurjevu životu ostaju još uvijek njegova djela, znanstveno i kulturno daleko vrednija od njegove potencijalne biografije. U takvim situacijama nastaje predaja gotovo potpuno mitološke naravi. Nećemo je odbaciti, kako bi se to u povijesnoj znanosti navodno moralo činiti. Ona će sama od sebe nestati onda kad vjerovanje ustupi mjesto znanstvenim dokazima. Zbog svojih odlika i osobitosti Pag će u povijesti naših otoka u svakom slučaju zadržati visoko mjesto.

Plan 1. Nacrt grada Paga, M. L. Ruić, *Osservazioni Storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell'antica Cissa fatte da diversi autori, diplomi, privilegi, et altre carte pubbliche e private*, 1779-1780.

Plan 2. Nacrt grada Paga, prema dokumentaciji Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu,
Juraj Matejev Dalmatinac (Radovi Instituta za povijest umjetnosti 3-6, 1979-1982), 204.

Mate Suić: THE CITY OF PAG - A TYPOLOGICAL UNICUM ON THE CROATIAN
COAST

Summary

Working within an archaeological and historical framework, the article sums up the research the author has conducted and the conclusions he has reached concerning the old city of Pag.